

سقوط دولت مصدق و پایان نافرجام نهضتی ملی

کودتای ۲۸ مرداد به عنوان یکی از سرنوشت‌سازترین رویدادهای تاریخ معاصر ایران محسوب می‌شود. کودتایی که شیرینی نهضت ملی شدن صنعت نفت را در کام ملت ایران تلخ کرد و با تثبیت حاکمیت رژیم پهلوی تا چندین سال دیگر، بهانه ای را برای نفوذ و حضور قدرت های خارجی در این سرزمین فراهم آورد.

کودتای ۲۸ مرداد به عنوان یکی از سرنوشت‌سازترین رویدادهای تاریخ معاصر ایران محسوب می‌شود. کودتایی که شیرینی نهضت ملی شدن صنعت نفت را در کام ملت ایران تلخ کرد و با تثبیت حاکمیت رژیم پهلوی تا چندین سال دیگر، بهانه ای را برای نفوذ و حضور قدرت های خارجی در این سرزمین فراهم آورد.

کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ خورشیدی که با همکاری سازمان سیا و سازمان اطلاعات سری انگلیس مشهور به «آی‌ام‌ان» و عناصری در ارتش ایران انجام شد، دولت محمد مصدق را سرنگون کرد. این کودتا از بحث‌برانگیزترین وقایع تاریخ معاصر ایران به شمار می‌رود و صف‌بندی‌های سیاسی جدی میان طیف‌های مختلف درباره آن وجود دارد که در طول زمان و با انتشار اسناد مختلف نقاط مبهمی از دخالت بیگانگان در این کودتا روشن شده است.

نگاهی به اسناد و منابع تاریخی نشان می‌دهد که کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ خورشیدی در ایران اگر چه در داخل کشور نیز زمینه‌هایی داشت اما دولت‌های انگلیس و آمریکا به صورت مستقیم در آن نقش داشتند زیرا در اسفند ۱۳۲۹ خورشیدی و با تصویب قانون ملی شدن صنعت نفت انگلیس تلاش کرد تا منافع از دست رفته خود را دوباره به دست آورد به همین دلیل به فعالیت گسترده در داخل و خارج ایران برای مهار جنبش ملی نفت و جلوگیری از اجرای صحیح آن پرداخت.

انگلیس به منظور بازگرداندن وضعیت گذشته و انحصاری خود بر نفت به اقدام به «تحریم خرید نفت از ایران، تعقیب قضایی خرید از ایران، فراهم کردن اسباب کودتا، جلب عملیات و همکاری آمریکا و کاهش پایگاه مردمی دولت مصدق» کرد.

سرانجام پس از تصویب طرح مشترک انگلیس و آمریکا برای سرنگونی دولت مصدق، سفارت آمریکا به همراه عوامل انگلیس، مسوولیت اجرای آن را بر عهده گرفتند. هر چند طرح نخست کودتا در ۲۵ مرداد ۱۳۳۲ با شکست روبه رو شد اما عملیات دیگری برای اجرای یک کودتای تازه آغاز شد و سرانجام در غروب ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ کودتای آمریکا-انگلیس به وقوع پیوست و دولت محمد مصدق سقوط کرد.

البته این دخالت‌ها تا مدت‌ها از طرف دولت‌های خارجی مخفی نگاه داشته شد تا اینکه وزارت امور خارجه آمریکا برای نخستین بار در ۱۵ ژوئن ۲۰۱۷ میلادی برابر با ۲۵ خرداد ۱۳۹۶ خورشیدی کتاب اسناد مرتبط با کودتای ۲۸ مرداد را منتشر کرد که در این اسناد به وقایع سال‌های ۱۹۵۱ تا ۱۹۵۴ میلادی (۱۳۲۹ تا ۱۳۳۲ خورشیدی) می‌پردازد و حوادث پیش از کودتا، عملیات سرنگون کردن دولت مصدق و وقایع پس از آن را در بر می‌گیرد.

پیش از این موضوع نیز در ۲۰۱۳ میلادی سازمان سیا با خارج کردن اسنادی از طبقه‌بندی محرمانه به نقش خود در آن کودتا اعتراف کرده بود.

پژوهشگر گروه اطلاع‌رسانی ایرنا در سالروز وقوع کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ خورشیدی به منظور بررسی این رویداد تاریخی با «مجید تفرشی» تاریخ‌نگار، سندپژوه در آرشیو ملی بریتانیا و تحلیلگر تاریخ معاصر ایران و «طبری» رئیس مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی به گفت‌وگو پرداخته است.

** واکاوی اسناد کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و سقوط دولت مصدق

تفرشی در پاسخ به این پرسش که آمریکا در کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ خورشیدی، چه نقشی داشت، گفت: مساله جنبش ملی شدن صنعت نفت، حوادث مختلف در دولت محمد مصدق، روند حوادث منتهی به سقوط دولت، کودتای ۲۸ مرداد و نقش دولت آمریکا در این موارد در ۶۴ سال اخیر، بازتاب‌های مختلف و روایت‌های متناقضی در میان محققان داخلی و خارجی داشته است. پژوهشگران داخلی با توجه به نوع نگاه خویش به بررسی نقش آمریکا در این مقوله پرداخته‌اند. در حالی که روایت تاریخی چهار دیدگاه چپ‌گرا، سلطنت‌طلب، مذهبی و ملی در

طول دهه‌ها؛ های اخیر دچار دگردیسی شده و تغییراتی یافته است و هر یک از این چهار نوع نگاه، روایتی متفاوت از دیگران را ارائه می‌کند.

تاریخ؛ نگاری چپ؛ گرا معتقد بود دولت مصدق به دلیل محافظه؛ کاری در برابر دربار و حامیان غربی آن و بی‌اعتنایی به همسایه شمالی، نتوانست مانع نفوذ خارجی شود و عوامل سازمان سیا آمریکا و سازمان اطلاعات و جاسوسی انگلیس دلایل و مجریان اصلی سقوط دولت مصدق و وقوع کودتای 28 مرداد 1332 خورشیدی بودند و همه عناصر داخلی موثر در مسیر سرنگونی دولت مصدق نیز دست‌نشانده آمریکا تلقی می‌شدند. این نگاه تا میزانی در تاریخ؛ نگاری ملی؛ گرا نیز وجود دارد. با این تفاوت که در این نحله از تاریخ نگاری، محمد مصدق و دولت او، به طور کلی عاری از هرگونه اشتباه و رفتار غلط بود و اگر دخالت نیروهای بریتانیایی و آمریکایی و مزدوران آنان نبود، این دولت با موفقیت و اقتدار به راه خود در جهت تثبیت ملی شدن صنعت نفت ادامه می‌داد. در این نوع نگاه همه مخالفان و منتقدان مصدق وابسته به بیگانگان تلقی می‌شوند.

این تحلیلگر تاریخ معاصر با بیان این که از منظر تاریخ؛ نگاری مذهبی دولت مصدق بیشتر بر پایه اشتباه ها و کوتاهی؛ های خود سرنگون شد، تصریح کرد: دخالت خارجی وقتی توانست محقق شود که دولت به ویژه در نیمه دوم خود به متحدان بانفوذ و مقتدر مذهبی اولیه خود و عموم مردم طرفدار آن پشت کرد و نزدیک شدن تدریجی به نیروهای چپ، راه خودسری در پیش گرفت. دخالت نیروهای خارجی از نظر تاریخ؛ نگاری سلطنت طلب یا وجود نداشته است و اگر برای تقویت نیروهای داخلی مخالف مصدق وارد شد، نقش بنیادین و تاثیرگذاری در روند سقوط او نداشت و درباره آن اغراق صورت گرفته است و مردم در اعتراض به سوء نیت و عملکرد غلط دولت مصدق و ادامه غیرقانونی آن در روزهای 25 تا 28 مرداد 1332 خورشیدی قیام کردند و به طور کلی کودتایی هم علیه آن دولت رخ نداده است.

چنان که ملاحظه می‌شود، در میان محققان نگاه یکسانی درباره روند سقوط دولت مصدق و نقش آمریکا وجود ندارد. با وجود این، تاریخ نگاری ملی؛ گرا وجه غالب تاریخ نگاری جنبش ملی شدن صنعت نفت ایران و کودتای 28 مرداد محسوب می‌شود.

این تاریخ نگار با اشاره به اسناد منتشر شده وزارت امور خارجه آمریکا درباره کودتای 28 مرداد، اظهار داشت: این کتاب یک هزار صفحه؛ ای از اسناد در واقع مجموعه دومی از گزارش؛ های مختلف رسمی دولتی آمریکا به شمار می‌رود که شامل تحول های ملی شدن صنعت نفت، دولت مصدق و کودتای 28 مرداد 1332 خورشیدی می‌شود. در این مجموعه اسناد به روند؛ دگرگونی های داخلی، شکل گیری و آرایش نیروهای سیاسی و عناصر تاثیرگذار بر آن، روند تطور نگاه آمریکا و شریک انگلیسی آن، نقش دربار و شخص محمدرضا پهلوی در معادله های داخلی و خارجی، بن بست مذاکره های نفت و رسیدن به تصمیم؛ گیری؛ ها در واشنگتن برای تغییر دولت مصدق و تلاش برای اعمال نفوذ بر این تحول ها و یارگیری در جناح؛ های داخلی؛ پرداخته شده است.

وی در ارتباط با اهمیت و ویژگی های این اسناد یادآور شد: اسناد مختلف این مجموعه نیز مانند همه اسناد دولتی، بنا به دقت، دامنه، عمق و اعتبار خبری و تحلیلی آن از بُعد استنادی یا گمانه؛ زنی از ارزش یکسانی برخوردار نیستند. از این نظر، نباید همه این گزارش؛ ها را به صورت یکسان فاقد ارزش یا با ارزش بالا دانست. در واقع نباید از نظر اعتبار و اهمیت درباره آنها به یک شکل قضاوت کرد. ضمن آن که این اسناد تاریخی بیش از آن که در کل نگاه به مساله تاثیرگذار باشند، در جزئیات حوادث مهم و حایز اهمیت هستند.

تفرشی درباره محتوای اسناد منتشر شده وزارت امور خارجه آمریکا، بیان داشت: در این اسناد به طور کلی به؛ سیر تحول های داخلی، نقش احزاب، گروه های تاثیرگذار سیاسی و اجتماعی، ارتباط دولت مصدق با گروه؛ های متحد و منتقدان وی، نقش مطبوعات موافق و مخالف دولت، اصناف، روحانیت، نقش ادوار شانزدهم و هفدهم مجلس شورای ملی در موضوع ملی شدن نفت، دولت مصدق تا انحلال مجلس، نقش دربار و شخص محمدرضا پهلوی در تلاش برای تضعیف و رویارویی با دولت مصدق، تغییر تدریجی نگاه روحانیت و جامعه سنتی هوادار آن به روند کار دولت و آماده سازی شرایط مختلف برای تسریع در روند سقوط دولت؛ بررسی شده است. در گذشته کلیات این حوادث در موارد مختلف آشکار بود اما جزییاتی که در این اسناد وجود دارد، برای تکمیل تاریخ نگاری این حوادث مهم هستند.

این تحلیلگر تاریخ معاصر اسناد منتشر شده وزارت امور خارجه آمریکا را فرصتی مناسب برای احقاق حق ایران در مجامع بین المللی توصیف کرد و افزود: مطالعه این اسناد و دیگر نمونه؛ های مشابه آن، می تواند اهمیت تلاش برای

شکل دادن و تاثیرگذاری در نظرهای تاثیرگذار خارجی در تعامل ها و تقابل های ایران با دیگر کشورها به ویژه جناح متحد آمریکا را نشان دهد. دولت مصدق، به طور کلی به ویژه در نیمه دوم به دلیل شدت گرفتن درگیری و بحران های داخلی، برخلاف نیمه نخست از توجه به تعامل با سیاستمداران غربی، نخبگان سیاسی و علمی، رسانه های بین المللی و افکار عمومی در جهان غافل ماند.

لزوم توجه دقیق به روند تغییر آرایش قدرت در عرصه جهانی از دیگر درس های این مجموعه است. تغییر ناکهانی هیات حاکمه در سه قدرت جهانی، روی کار آمدن و دوایت آیزنهاور و جمهوری خواهان در آمریکا، روی کار آمدن مجدد وینستون چرچیل و محافظه کاران در بریتانیا و مرگ و ژوزف استالین و آغاز نبرد قدرت در اتحاد جماهیر شوروی، مسایل مهم و تاثیرگذاری بودند که دولت مصدق به اندازه لازم و کافی به آنها توجه نکرد. از طرف دیگر، این اسناد نشان می دهد که چگونه از یک طرف دولت مصدق با مداخلات نکردن با نیروهای منتقد در عمل راه را برای دخالت خارجی تسهیل کرد و از جهت دیگر، رسیدن مخالفان و منتقدان داخلی به این نتیجه که دولت حاکم باید به هر هزینه ای سرنگون شود، چگونه می تواند به منافع ملی لطمه بزند و باز راه را برای دخالت خارجیان در حوادث داخلی کشور تسهیل و تسریع کرد.

**** واکاوی کودتای بیست و هشتم مرداد**

علی ططری نیز درباره کودتای 28 مرداد و نقش نفت در تاریخ معاصر ایران، گفت: ملی شدن صنعت نفت ایران موافقان و مخالفانی در داخل و خارج از کشور داشت. هواداران سیاست انگلیس از مهمترین مخالفان داخلی ملی شدن نفت بودند. در صدر مخالفان خارجی دولت انگلیس قرار داشت که با ملی شدن صنعت نفت منافع سرشار خود را در ایران از دست داده بود؛ منافعی که از زمان کشف نفت در ایران نصیب انگلیس شده بود، هر چند سهم کمی به دولت ایران پرداخت می شد اما با نگاهی به اسناد آرشیوی که در کشور وجود دارد این حقیقت تلخ به دست می آید که گاهی آن دولت قایل به همان سهم کم هم نبود.

رئیس مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی در خصوص زمینه های شکل گیری کودتای بیست و هشتم مرداد، اظهار داشت: از مهمترین کشورهای صحنه گردان این کودتا دولت انگلیس و آمریکا بودند. دولت انگلیس بعد از ملی شدن صنعت نفت به دنبال تضعیف دولت ملی در داخل و در مجامع بین المللی بود. چون سال های 1329 خورشیدی به بعد دوران اوج اتحاد ملی (مذهبیون و ملی گراها) بود، دولت انگلیس نتوانست از لحاظ داخلی دولت مصدق را تضعیف کند از این رو در زمینه خارجی دست به کار شد و شکایت خود را به دیوان بین المللی لاهه برد اما در این امر موفقیتی کسب نکرد، زیرا مصدق با زیرکی تمام بیان کرد که شرکت نفت ایران و انگلیس یک شرکت غیر دولتی به حساب می آید و درگیری میان دولت ها نیست و این دیوان صلاحیت برای رسیدگی به این شکایت ندارد. موفقیت دولت ملی در مجامع بین المللی سبب شد تا دولت بریتانیا با استفاده از تجربه حضور در منطقه و نفوذی که در ایران داشت به کودتا علیه این دولت دست بزند.

وی در ادامه با اشاره به این که دولت آمریکا نیز به بهانه جلوگیری از خطر کمونیسم زمینه ساز این کودتا شد، بیان کرد: با جنگ جهانی دوم و بلوک بندی در دنیا، که در صدر بلوک شرق شوروی و در بلوک غرب چهره نوظهور ایالت متحده آمریکا قرار داشت، ایران به دلیل موقعیت سوق الجیشی خود برای این دولت ها حایز اهمیت بود. دولت آمریکا در اسناد سازمان سیا و دیگر اسناد خود دخالت در کودتا را می پذیرد و دلیل اصلی این دخالت را خطر شوروی و رخنه کمونیسم می داند و این امر را به عنوان بخشی از سیاست های خارجی آمریکا به رسمیت شناخته است که همین امر نقطه آغازین جنگ سرد در سال های بعدی شد. هر چند نباید از نظر دور داشت که دولت آمریکا به دنبال فرصتی بود تا از منافع سرشار طلای سیاه ایران استفاده کند.

علی ططری ضمن اشاره به زمینه های داخلی شکل گیری کودتای بیست و هشتم مرداد تصریح کرد: از دیگر عواملی که باعث ایجاد کودتا شد اقدام های مصدق و عناصر اصلی جبهه ملی بود. جبهه ملی و شخص مصدق در محاسبات سیاسی خود دچار اشتباهاتی شدند. از جمله اینکه در انتخابات مجلس هفدهم دولت مصدق نتوانست مدیریت توانمندی از خود نشان دهد و همین امر دست مخالفان را در انتخابات باز گذاشت. همچنین لایحه افزایش اختیاراتی که مصدق تقدیم مجلس کرد، اختلافاتی را به وجود آورد.

رئیس مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی در ارتباط با دلایل انتخاب سرلشکر زاهدی برای انجام دادن کودتا، پس از اشاره به حضور زاهدی در نهضت های مختلف مانند نهضت جنگل و دیگر نهضت ها، یادآور شد: زاهدی شخصیت پیچیده ای داشت؛ چه از زمانی که حاجعلی رزم آرا رئیس ارتش بود و چه هنگامی که در مجلس از نهضت ملی هواداری می کرد. دوره ای در هیات وزیران مصدق قرار داشت و دوره ای دیگر به دشمن قسم خورده وی تبدیل شده بود. با اقدام

انقلابی رزم آرا قدرت زاهدی به عنوان چهره نظامی در کشور مطرح شد؛ یک چهره نظامی بسیار قوی که توجه دولت های انگلیس و آمریکا را جلب کرد.

علی ططری درباره نتیجه کودتای بیست و هشتم مرداد 1332 خورشیدی گفت: در هنگام وقوع این کودتا جامعه ایران هنوز به پختگی و خرد جمعی نرسیده بود. از این رو کودتای 28 مرداد یکی از عوامل بستر ساز مبارزه های بعدی مردم ایران علیه حکومت پهلوی شد. محمدرضا پهلوی بعد از کودتا قدرتش زیاد شد و ساختار دیکتاتوری خود را تشدید کرد. همچنین از این زمان به بعد نفوذ آمریکا در ایران بیشتر شد و چتر حمایتی خود را بر سر حکومت پهلوی ایجاد کرد که همین عوامل زمینه ساز به وجود آمدن نارضایتی در سطح وسیع جامعه شد.

رئیس مرکز اسناد مجلس شورای ملی در پایان گفت: هر چند بخشی از جامعه ایران با انجام دادن کودتای بیست و هشتم مرداد همراه شدند اما به تدریج عده زیادی از آنها به اشتباهات خود پی برده و سعی کردند در اتفاق های بعدی آن را جبران کنند.